

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів)

В ЯКОМУ МОНАСТІРІ ПРОЖИВАЛА МАТИ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА?

Свідчення джерел проти пропонованих “широких” трактувань

У Галицько-Волинському літописі під 1213 р. (відповідно до існуючої пізнішого походження хронології¹) збереглася коротка нотатка, яка єдиний раз серед наявних джерельних переказів вказує на відхід до монастиря вдови засновника Галицько-Волинської держави – князя Романа Мстиславовича, матері короля Данила Романовича. Початкова формула запису відсилає до інших подій, які, випадає здогадуватися, відбулися того ж року, що й само постриження: “тогда же великаа княгини Романоваа . восприимши мнские чинь”². Наведене лаконічне повідомлення безпосередньо ніяк не пов’язане з двома сусідніми епізодами літописного викладу. Перед ним розповідається про спільний напад польських та угорських військ на Перемишль й наступну облогу Городка³. Далі, після вставленої згадки про постриг княгині, продовжено опис того ж польсько-угорського походу й викладено подальше розгортання протистояння під стінами Галича та в його регіоні⁴. Тому наведений запис випадає трактувати частиною переробленої при редагуванні ширшої розповіді про події певного року. Починаючи від Діонісія Зубрицького, їх відносять до 1219 р.⁵. Відхід княгині до монастиря за часом, назагал, зіставляється з одруженням її старшого сина, у згідному баченні дослідників поєднаного з початком самостійного правління молодого Данила Романовича⁶.

¹ Про хронологію літопису див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72 (передрук: *його ж.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // *його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. – С. 327–387).

² *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1998. – Т. 2. – Стб. 734.

³ Там само. – Стб. 733.

⁴ Там само. – Стб. 734.

⁵ *Зубрицкий Д.* Історія древнего Галичско-русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 76–77. Пор.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 340.

⁶ З новіших висловлювань з цього приводу див.: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich [= Biblioteka Genealogiczna. – Т. 6]. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 67–71. Пор.: *Idem.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1261–1264): Biografia polityczna [= Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1]. – Kraków, 2012. – S. 93–96.

Постриг княгині-матері виглядає мало не “реакцією” на повноліття сина, на той час уже здатного перейняти тягар обов’язків правителя й самому справувати владу. У новішій літературі лише Леонтій Войтович принагідно відзначив відхід княгині до монастиря, можливо, на наполягання бояр⁷. Однак запропонований погляд не виглядає вмотивованим. Знання на початках вдовства в Галичі фактор боярського натиску, звичайно, не мав працювати так само й надалі, а тим більше, – на Волині, де боярський фактор, як відомо, виступав у зовсім іншому контексті й не знав притаманного галицькій ситуації сталого елементу конфлікту з князями.

Утім, поширені погляди щодо конкретних обставин переміни владної ситуації у правлячій родині – тільки один з численних “логічних здогадів із контексту”, яких, з огляду на скупість джерел, у літературі накопичилося немало. Нерідко вони заступають собою твердо встановлені факти й подаються саме як такі.

Наведене літописне повідомлення – не лише єдиний джерельний переказ про чернецтво княгині-матері, а й водночас одна з трьох найпізніших згадок про неї. Найближчим до нього виявляється вміщений під 1215 р. запис: “прислаша князи Литовьскіи . к великої княгини Романовѣ . и Данилови и Василкови . миръ да(р)юще”⁸. Оскільки далі наведено чималий перелік литовських учасників посольства, слушним видається походження самого свідчення від якогось автентичного джерела. У такому разі логічно припустити аналогічний родовід і застосованої формули переказу про посольство “к великої княгини Романовѣ . и Данилови и Василкови”. Далі, у контексті підсумкового констатування замирення, сама княгиня уже відсутня. За цією “новішою версією” литовські князі “...миръ даша . кїзю Данилови . и Василкоу”⁹. На відміну від початкового викладу, титул князя тут співвіднесено тільки з Данилом Романовичем, молодшого брата відзначено без належного тому княжого титулування. Чи випадало б укладений у такий спосіб фрагмент тексту визнати так само відтворенням певного автентичного джерела з епохи? Вірогідніше, тут запропоновано не переказ справжньої задокументованої ситуації з часу події, а продукт власного корегування укладача. Результатом стало рідкісне для Галицько-Волинського літопису наголошення на підпорядкуванні молодшого брата старшому. Логічно відмінність підходу до трактування випадало б пояснити наслідком вікової різниці й неповноліття на той час молодшого з них.

Описану ситуацію видається можливим сприймати здатною відсилати до узвичаєної практики справування влади у спадкоємців князя Романа Мстиславовича перед початком самостійного правління його синів. Тому залучена формула – більше, ніж аргумент “о wybitnym znaczeniu Marii (?)”, згідно з характеристикою Даріуша Домбровського¹⁰. Найправдоподібніше,

⁷ *Войтович Л.* Мати короля Данила (Зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1 / Відпов. ред. Я. Ісаєвич. – С. 57.

⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 735.

⁹ Там само. – Стб. 736.

¹⁰ *Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów...* – S. 43.

йшлося про узвичаєне, проте водночас рідкісне для української княжої доби становище княгині-матері як глави правлячої родини при малолітніх нащадках. Таке трактування не тільки змушує пригадати знане літописне свідчення про намагання овдової княгині правити у Галичі за малолітніх синів – “хотаща бо княжити сама”¹¹, а й дає змогу зрозуміти властивий контекст перебігу подій. Йшлося, звичайно, не про “претензію” на владу чи “амбіції”, хоча власне таке трактування найперше запрошується при звичному побіжному сприйнятті. Насправді княгиня чинила відповідно до свого статусу та прийнятих найзагальніших норм й, найочевидніше, – далеко не виключно з власної ініціативи. До вказаної практики відсилають також формули запису про те, як після “вокняжіння” в Галичі Володислава Кормильчича “...Даниль же ѿиде с мѣрю своею в Лахи... и ѿтоуда же иде в Каменецъ . с мѣрю си”¹². Наголошення на особі княгині-вдови при викладі наведеного епізоду так само не випадкові й також призначені передати безпосередню історичну реалію. Тому цитовані фрагменти літописного оповідання дають усе ще не оцінену в її значенні добірку вимовних свідчень щодо організації та функціонування влади після смерті князя Романа Мстиславовича.

Востаннє літопис, знову ж принагідно, відзначив княгиню-матір щойно при викладі обставин перед коронацією короля Данила Романовича (1253). За словами літописця, коли кандидат на короля “вагався”, чи приймати корону, вже навіть за присутності прибулих з нею папських послів, “...оубѣди его мѣи его . и Болеславъ . и Семовить и боѧре Ладъскыѧ”¹³.

Малочисельність згадок про “велику княгиню Романову” після постригу та фактична відсутність будь-яких відомостей з тривалого монастирського періоду її життя, що мав би продовжуватися щонайменше близько 35 років, закономірно, здатні викликати інтерес до десятиліть “непомітного” чернечого статусу княгині, яка активно показала себе у перші роки після втрати

¹¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 727.

¹² Там само. – Стб. 729.

¹³ Там само. – Стб. 827. Наведена вказівка цікава з огляду на не зауважені досі окремі реалії описаної ситуації. Оскільки від червня король перебував у чеському поході (*Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... – S. 336–347*), а з папським легатом міг зустрітись в Кракові близько середини липня (*Ibidem. – S. 347*), контакт із матір’ю з відповідного приводу мав би відбутись щойно після цього. Що зафіксоване в літописній розповіді “умовляння” могло відбуватись саме тоді, переконує згадка про нього разом з відповідними зусиллями, які вчинили “и Болеславъ . и Семовить и боѧре Ладъскыѧ”. Літопис не зберіг вказівок про перебування короля перед дрогичинською урочистістю поза Холмом. Можливо, після винищення Володимира при монгольському нашестві 1241 р. мати на той час також проживала власне в Холмі або ж прибула сюди. Існує погляд “z wysoką dozą prawdopodobieństwa” про присутність княгині-матері, як і інших представниць правлячої родини, на коронації в Дрогичині. Див., зокрема: *Ibidem. – S. 359*. Проте лаконічний літописний переказ чогось такого не згадує, як і не вказує на приїзд до Дрогичина будь-яких жінок, втім з королівської родини. Тому для наведеного твердження немає ніяких підстав. Припущення основане насамперед на звичному уявленні про саму церемонію, однак дрогичинський коронаційний епізод як у самому перебігу, так і подальшому розвитку наділений очевидною своєрідністю, здатною передбачати відповідно такий же “незвичний” стосунок до цієї події й окремих представників княжої родини.

чоловіка, тримаючи майбутнє осиротілих нащадків у власних руках. Проте таке зацікавлення зазначилося щойно з новішим поживаленням історичних досліджень у самій Україні, як і студій над українським минулим поза її межами.

Однак, попри новітні відрадні зрушення у вивченні княжої доби, не можна не побачити водночас їх виразного гальмування через нинішній стан сприйняття та осмислення багатьох сторін тогочасної історичної дійсності та спадщини. Такий висновок багато в чому стосується також помітно розбудованого в останні десятиліття звернення до різних аспектів досвіду Галицько-Волинської держави. Зазначені труднощі однаково виявилися у студіях як над окремими сторонами традиції, відображеними через комплекс писемних джерел, так і тими, що їх донесли тільки автентичні “матеріальні” свідчення. Під цим оглядом питання про монастир, у якому перебувала після постригу княгиня-мати, виявляється одним з характерних і показових прикладів поширених тенденцій актуального етапу сприйняття й трактування історичної спадщини галицько-волинської доби. Водночас воно слугує не менш яскравим виявом потенційних можливостей подолання, нерідко цілком штучного походження, “рукотворних” бар’єрів у процесі поглиблення уявлень про той період еволюції власного досвіду західноукраїнського регіону, за умов якого розроблено й утверджено основи християнського етапу еволюції місцевої історичної традиції.

Давніша література не переймалася монастирем, де після постригу перебувала княгиня-мати. Ще навіть Д. Домбровський – автор запропонованого останнім часом погляду про функціонування такого монастиря в ансамблі історичної забудови на території села Стовп (польське: Столп’є) поблизу Холма, вдаючись дещо раніше до постаті княгині в контексті біографії її чоловіка, постриг побіжно відніс щойно на певний час після одруження князя Данила¹⁴, про сам монастир, де княгиня-мати мала перебувати більшу частину життя, не згадавши при цьому взагалі. Відповідно до незмінно стосованої в реалізованому викладі формули завершальної частини біографії представників династії, ретроспективно і принагідно зазначено тільки сам кінець історії княгині-черниці, засвідчений літописною згадкою 1291 р. “...Мьстиславоу князю в^ѣожи емоу Бѣ . во ср^ѣце мьсль бл^ѣгоу созда гробницу каменюу . надъ гробомъ . бабы своеи Романовои . в монастырѣ . въ ст^ѣго И свѣца ю во има правѣдникоу Акима и Аньны”¹⁵. Виходячи з наведеного переказу, польський історик ствердив: “Została pochowana (княгиня. – *B. A.*) w nieznanego wezwania monastyrze, zapewne we Włodzimierzu Wołyńskim”¹⁶. На підставі міркувань ширшого історичного контексту знаходження монастиря у Володимирі він визнав, однак не конкретизуючи його. Відзначивши спорудження каплиці над гробом “великої княгині Романової” “у монастирі”, він далі ствердив, що той “...na pewno nie może być identyfikowany ze Stołpiem. ... Natomiast bardzo obiecujący wydaje się trop, wiodący w kierunku Włodzimierza Wołyńskiego. Wynika to z roli, jaką ośrodek ten odgrywał w początkowej fazie działań na rzecz łączenia ojcowizny przez obu Romanowiczów, co zbiega się w czasie z

¹⁴ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 43.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 937.

¹⁶ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 44.

приyyəciem mniszego stanu przez ich matkę. Logicznie wydaje się zatem przy-
puszczenie o jej dalszym pobycie w którymś z monastrów Włodzimierza”¹⁷.
Л. Войтович у нотатках до монографії Д. Домбровського висловив логічно
вмотивований “обережний” згідний здогад, доповнений істотним уточнен-
ням: “Монастир, у якому оселилася вдова Романа, очевидно, був у тодішній
столиці її сина – Володимирі”¹⁸. Новіший історик Володимира Святослав
Терський в огляді найдавнішого періоду розвитку міста згадав археологічно
відкритий наприкінці ХІХ ст. Федорівський монастир як призначений, за
його словами, “очевидно, для поховання (виділення наше. – В. А.) жінок з
князьівської родини, які померли монахинями”¹⁹. Володимирську версію з
покликанням до зної літописної згадки про спорудження каплиці над гро-
бом, не висловлюючись, однак, щодо самого конкретного місця, обстоює
також Андрій Горовенко²⁰.

Більшу увагу до місця перебування княгині-вдови після прийняття чер-
нецтва привернуто щойно в найновіших публікаціях. Відсутність відомостей
про монастир, як і тривалий чернечий період життя рано овдовілої княгині
загалом, закономірно, змушували шукати аргументи поза звичним для іс-
торичних досліджень колом насамперед писемних джерел. Склалося так, що
новітні пошуки обителі збіглися з новою пропозицією ідентифікації особи
княгині, в тексті літопису жодного разу не названої на ім’я²¹. Його немає не
тільки у винятково скупому на увагу до її постаті викладі пізніших часів, а
й у частіших згадках періоду перед постригом, насамперед перших років
після втрати чоловіка, коли за різних обставин вона, як зазначалося,
з’являється на сторінках літописного оповідання порівняно частіше. Олек-
сандр Майоров привернув увагу до згадки про Єфросинію, сестру Ірини,
дружини німецького короля Філіпа Швабського, доньку візантійського імпе-
ратора Ісаака ІІ. Аналізуючи насамперед матеріали широкого історичного

¹⁷ Gil A. Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wie-
ku // Ruthenika. – К., 2005. – Т. 4. – С. 87 (прим. 13).

¹⁸ Войтович Л. Мати короля Данила... – С. 57.

¹⁹ Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 125.

²⁰ Горовенко А. Усердие всё превозмогает [Рец. на:] Майоров А. В. Русь, Ви-
зантия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей
ХІІ–ХІІІ вв. [= Studiorum Slavicorum Orbis. – Вып. 1]. – СПб., 2011. – 800 с., ил. //
Valla. – 2015. – № 1 (6). – С. 100 (прим. 5). (“На самом деле монастырь, в который
удалилась княгиня, находился во Владимире-Волыньском, как это явствует из лето-
писного известия о строительстве Мстиславом Даниловичем часовни над её гро-
бом”). Висловлюю щире подяку професорові Олександрові Головку, який привернув
мою увагу до цієї публікації. Попри виражене переконання, літопис, однак, не подає
вказівки на розташування монастиря саме у Володимирі, що й зробило відповідну
проблему дискусійною. З інших очевидних прорахунків критика не можна не вка-
зати на віднесення останньої згадки про “велику княгиню Романову” до кінця 1219
чи початку наступного року (сюжет з литовськими послами – див. далі): Там само. –
С. 10 (прим. 6). Насправді княгиня-мати, як добре відомо в літературі, востаннє
виступає у літописі при викладі обставин королівської коронації старшого сина
перед кінцем 1253 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

²¹ Короткий огляд цих зусиль див.: Войтович Л. Мати короля Данила... –
С. 45–58.

контексту, акцентуючи на родинних пов'язаннях та відштовхуючись від цього єдиного джерельного переказу, О. Майоров висунув погляд, згідно з яким другою дружиною князя Романа Мстиславовича мала бути саме ця візантійка²². Ідентифікація запропонована в широкому “ерудиційному” викладі, до якого є немало істотних застережень²³, – за свідченням використаних джерел, візантійська принцеса мала померти ще перед 1208 р.²⁴.

Опрацьована ідентифікація наклала очевидний відбиток і на пошуки монастиря. Незважаючи на використання джерельних можливостей, пропонувану ідентифікацію здомінували залучені до з'ясування проблеми неминуче віддаленіші та посередні у вимові й сприйнятті переконливими аргументами міркування. Їх побачено серед матеріалів архітектурно-археологічних досліджень, притягнутих до теми, незважаючи на очевидну відсутність не тільки прямих, а й навіть опосередкованих доказів взаємозв'язку.

Втім, сама ідея, “реалізації” якої віддалися археологи, з походження не “археологічна”, а все ж перейнята від історика. Проте за відсутності “звичних” писемних джерел визначальна роль в об'єднаних зусиллях історика та археологів виявилася за археологічними матеріалами, за самою природою у цьому конкретному випадку, закономірно, не так уже й придатними на роль “остаточного доказу”.

За відсутності джерельних переказів про монастир, де перебувала княгиня-вдова, Д. Домбровський цілковито відійшов від наведеного давнішого власного обережного погляду щодо локалізації його у Володимирі й переніс свої погляди на терени нововиниклого Холма. Польський автор зосередив увагу на вежі в місцевості Стовп, яку, з огляду на особливості конструкції східної стіни інтер'єру горішнього ярусу, свого часу визнано сакральним об'єктом²⁵. Саме цей висновок і прийнято за основу всієї по-

²² *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – М., 2010. – № 1. – С. 78–106; *його ж.* О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 2. – С. 41–51; *його ж.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 325–471, 501–513; *його ж.* Русь, Візантія і Західна Європа. – С. 287–391; *його ж.* Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора Ісаака II в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. – Біла Церква, 2013. – (Серія: “Славетні постаті Середньовіччя”. – [Вип. 2]); *Idem.* The daughter of a Byzantine Emperor – the wife of a Galician-Volhynian Prince // *Byzantinoslavica*. – 2014. – Vol. 72. – Nr. 1–2. – P. 188–233.

²³ *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Столл'є) поблизу Холма [Рец. на:] *Zespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Pod red. Andrzeja Buko.* – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 289–301.

²⁴ *Горovenko А.* Усердие всё превозмогает. – С. 100–101.

²⁵ *Kutyłowska I.* Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stolpiu koło Chełma // *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic: Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r.* – Chełm, 1997. – S. 23–24. Пор. найновішу вказівку на каплицю при паралельному запереченні монастирської версії:

дальшої “монастирської” побудови. Попри очевидну відсутність аргументів переконливої вимови, Д. Домбровський надалі зосередився на зусиллях з утвердження монастирського призначення стовпівського ансамблю, послідовно заступаючи відсутність джерел широкими власними уявленнями на відповідну тему. Завдяки так вибудованому “осмисленню” виробилося й утвердилось потрібної твердості переконання, нібито саме стовпівська вежа й мала бути монастирем “великої княгині Романової”²⁶. Його навіть викладено не без очевидної патетики: “To było wprost idealne miejsce do ulokowania monastyru przeznaczonego dla księżnej matki”²⁷. У рецензії на колективне дослідження польських авторів про вежу та архітектурний ансамбль, єдиним краще збереженим залишком якого вона є, вже була нагода показати, що залучені при цьому аргументи – як історичні, так і архітектурно-археологічні – навіть при побіжному розгляді виявляються надуманими не тільки щодо самої версії загалом, а й певних використаних положень її обґрунтування зокрема, і не витримують критики²⁸. Докладніше цей погляд викладено в новішій студії про холмське будівництво короля Данила Романовича²⁹. Водночас тут вперше запропоновано трактування спорудженої для засновника Холма замської резиденції – стовпівського архітектурного комплексу (разом з аналогічного призначення вежею в Білавині з іншої сторони міста³⁰) як усе ще належно не осмисленого окремого історичного явища холмської традиції й вежі (веж) у значенні одного з яскравих і показових об’єктів холмського середовища середини XIII ст.³¹.

Незважаючи на очевидність штучного під усіма можливими оглядами долучення стовпівської вежі до історії матері короля Данила Романовича, ще в період видавничої роботи над майбутньою колективною монографією відповідні міркування, насамперед в історичному їх аспекті, підхопив і самостійно розвинув О. Майоров³², надалі подавши сформований на такій основі погляд неодноразово. Він не тільки без будь-яких зауважень у всьому прийняв висновки польського попередника, а й розвинув запропоновану інтерпретацію у вже заданому напрямі. При цьому цілковито безпідставно

Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // Zespół wieżowy w Stołpiu. – S. 335 (“Brak natomiast rzeczowych przesłanek, aby zakładać klasztorną funkcję wieży w ścisłym znaczeniu tego słowa”). Пор. водночас твердження про вторинне походження визнаного сакральним інтер’єру горішнього ярусу вежі: *Rodzińska-Chorąży T. Kamienna wieża w Stołpiu – analiza formy i przemian architektonicznych // Ibidem. – S. 243–246, 259.* Анджей Буко відкинув таку можливість: *Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 334.*

²⁶ *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. – S. 57–59.*

²⁷ *Ibidem. – S. 58.*

²⁸ *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 290–301.

²⁹ *Його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 70.

³⁰ Про неї у відповідному контексті див.: Там само. – С. 67–69.

³¹ Там само. – С. 70–71.

³² *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – С. 325–471; *його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. – С. 307–310.

приписане стовпівській вежі “монастирське” трактування поширив й на інші об’єкти, намагаючись подати під “монастирським плащем” більше аналогічного характеру та призначення споруд. У баченні О. Майорова цю “монастирську легенду” доповнено “стовпницьким відгалуженням” через визнання самітницьким стовпом археологічно засвідченої, проте маловідомої вежі в Угровську. Уже була нагода відзначити³³, що насправді унікальний угровський об’єкт має наголошене при його відкритті, чого російському автору вдалося не зауважити, виключно оборонне значення³⁴, й визнання його вежею стовпника та залишком літописного Данилівського монастиря постало зі звичайнісінького підтасування фактів³⁵. Тому варто тільки ще раз відкликатися до уже показаного очевидного. Мало б виглядати так, ніби для декількох поколінь володарів Галицько-Волинської держави XIII ст. спорудження “монастирських веж” повинно би бути якщо не єдиним, то, принаймні, одним зі сталих інтересів³⁶. Водночас при такому насадженні “монастирів” князям немов зовсім не належалося піклуватися про звичні для епохи проблеми оборони, либонь, вони не повинні існувати зовсім...

Однак порушена проблема потребує не тільки критичного перегляду запропонованих, відверто фантастичного наповнення, спроб її з’ясування,

³³ *Александрович В.* Угровський епізод // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013. – С. 91–94. – (Серія: “Славетні постаті Середньовіччя”. – Вип. 3).

³⁴ *Мазурик Ю., Остаюк О.* Локалізація башти в літописному Угровську // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матеріали X наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2002. – С. 131; їх же.* Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 59.*

³⁵ *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”: [Рец. на:] *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // *Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 290–301; його ж.* Угровський епізод. – С. 91. *О. Майоров*, виявилось, приписав волинським археологам відкриття угровського монастиря, хоча самі вони, як стверджено в публікації, що її використав петербурзький автор, відкрили вежу місцевої княжої резиденції. Про можливість співвідношення урочища з вежею та монастиря без будь-яких на те доказів ствердив: *Панишко С.* Угровське князівство Данила Романовича // *Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матер. міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 63.* Правдоподібно, не без його впливу автори “не встояли перед спокусою” й, не заглиблюючись, декларативно співвіднесли з угровською вежею усі можливі варіанти інтерпретації: *Мазурик Ю., Остаюк О.* Локалізація башти в літописному Угровську. – С. 131; *їх же.* Археологічні дослідження літописного Угровська... – С. 59, 60. Про цю очевидну неузгодженість поглядів див.: *Александрович В.* Угровський епізод. – С. 93–94.

³⁶ Не вдаючись до, безперечно, зайвої за накиннутих обставин дискусії, варто відзначити як згадану цілком виразну вказівку Галицько-Волинського літопису на призначення вежі холмської резиденції (найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 70–71), так і відсутність будь яких “монастирських” алюзій у знаних літописних нотатках про спорудження пізніших веж у Кам’янці й Чорторійську (закладена 1291 р.): *Ипатьевская летопись. – Стб. 925, 938.*

а й пошуку відповіді на насправді так і не осмислене, виявляється, питання про монастир, де після постригу перебувала княгиня-мати. Найбільше, що тут, як зазначалося, вдалося запропонувати історіографії – відкликання до якогось не конкретизованого монастиря чи навіть “монастирів” у Володимирі як того місця, де після постригу мала б перебувати княгиня-мати. Водночас це також частина ширшої проблеми певного історичного центру, наділеної додатковим значенням з огляду на наявність переконливих аргументів на користь визнання таким центром усе ще мало усвідомленої дотепер в історії Данила Романовича та відповідної епохи його першої столиці – Володимир³⁷. Попри “власну” скромність актуально доступних нечисленних фактів історії тогочасного міста, монастир сприймається істотним доповненням дотеперішніх уявлень про історичне й культурне наповнення володимирського осередку – його місце не тільки в житті тогочасної Волині, а й, як побачимо, – також родини Романовичів.

Аналіз прив’язаної до вежі в Стовпі запропонованої польської версії, розвинутої зусиллями О. Майорова, випадає розпочати від розгляду бачення часу появи самого архітектурного ансамблю та вежі як його ядра (у контексті “монастиря” необхідно наголосити – унікального, докладніше див. далі). Трактуювання Д. Домбровського (О. Майоров цим переймався менше) виводиться від зіставлення викладених у тексті літопису подій, яке привело до переконання про укладення відповідного літописного запису близько 1246–1247 рр.³⁸. На підставі скупих переказів щодо історії місцевості Стовп й ширшої ситуації її околиці, визначеної появою Холма, Д. Домбровський схилився до висновку про спорудження вежі власне перед зазначеною датою: “Jest to – podkreślam to z całą pewnością – najprawdopodobniejszy z możliwych do ustalenia na podstawie analizy przekazów źródeł pisanych terminus ad quem wystawienia wieży w Stołpiu”³⁹. Проте запропоноване визначення, фактично, – тільки здогад, для обґрунтування правомірності якого ніяких аргументів не наведено. Щодо цього є показовою подана водночас вірогідність ще ранішого походження вежі, оскільки назва місцевості нібито здатна виводитися також від означення обгородженого місця⁴⁰, що відсуває імовірно датування ще на час перед першою літописною згадкою про цю місцевість під 1204 р.⁴¹. Проте далі стверджено: “Niema więc podstaw, by odrzucać możliwość powstania stołpijskiej wieży w czasach Daniela czy nawet ściślej – w okresie, gdy wznosił

³⁷ Належну увагу тогочасному Володимирові приділено у: *Александрович В. Князь володимирський // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 61–74.*

³⁸ *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 40–42.*

³⁹ *Ibidem. – S. 42.*

⁴⁰ *Ibidem. – S. 44.* На цю ж тему пор. також: *Баран О. Образ укріпленого міста у Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 162–163.* Відповідно до запропонованого міркування, вежу належалося б датувати часом з-перед появи першої літописної згадки про місцевість під 1204 р.: *Ипатьевская летопись. – Стб. 721.* Однак такого наслідку свого твердження автор не побачив.

⁴¹ Там само.

on swoją nową stolicę, a więc około 1237 r.”⁴². У цьому твердженні привертає увагу визнання вірогідності спорудження стовпівської вежі конкретно “около 1237 г.”, найочевидніше основане на ігноруванні знаної літописної хронології розбудови Холма, переданої за посередністю “спресованої” формули літописних окреслень “градѣць малъ”⁴³ – “гра^а инъи” (перед монгольським нашествям 1241 р.⁴⁴) – місто 1240-х років (перед 1253 р.⁴⁵) – з огляду на неї запропонована дата надто рання. На підтвердження такого датування Д. Домбровський навів переконливі аргументи, покликані вказати на появу в Галицько-Волинській державі таких веж лише за часів Данила Романовича (хоча, правду кажучи, не зовсім твердо виступивши в обстоюванні прийнятої позиції)⁴⁶. Само наголошення важливе на тлі присутності й у найновішій літературі погляду про прийнятність нібито й ранішого родоводу вежі⁴⁷ та намагання бачити в ній ще якусь... “династичну будівлю” князя Романа Мстиславовича⁴⁸, тобто фактичного відновлення версії походження нібито

⁴² *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 45.

⁴³ “...и створи градѣць малъ...”: Там само. – Стб. 843.

⁴⁴ “...и созда гра^а инъи . егоже Татарове не возмогаша приаети . егда Батъи всю землю Роускою поима”: Там само.

⁴⁵ Зазначений рік у значенні *terminus ante quem* для завершення розбудови Холма на підставі літописної згадки про вже існуючі на той час центральні об’єкти холмського резиденційного ансамблю – собор та церкву святого Іоана Златоуста запропонував ще: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 382. Проте його вказівки не зауважено й до даної обставини повторно привернуто увагу лише недавно: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 47. Пор.: *його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – С. 173–174; *Александрович В.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 60.

⁴⁶ *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 46. Відкриття залишків вежі в Угровську, видається, здатне запропонувати навіть досить докладно визначений час, коли це мало статися. Навряд чи угровська вежа могла бути споруджена після того, як головні інтереси князя з-перед кінця 1230-х рр. сконцентрувалися на Холмі. Тому вона, відповідно до знаної хронології міста (*Александрович В.* Угровський епізод. – С. 88) мала з’явитися у короткому проміжку часу між щонайраніше кінцем 1220-х рр. та початком “холмського” періоду історії перед кінцем наступного десятиліття.

⁴⁷ До такої можливості останнім відкликався А. Буко, відзначивши відсутність згадки про вежу в літописця, який розповідав “o rozmaitych inicjatywach danielowskich związanych z budową Chełma”: *Buko A.* Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 327. Це твердження виразно суперечить слушному висновкові Д. Домбровського з тієї ж колективної публікації, який справедливо наголосив на відсутності в літописі взагалі відомостей про будівництво Холма: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 45 (“W pewnym sensie opis wspaniałości chełmskiego grodu jest... swoistą listą strat powstałych w wyniku fatalnego kataklizmu”).

⁴⁸ *Buko A.* Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 327 (автор покликався при цьому на паралельно опублікований текст Д. Домбровського).

з-перед 1205 р. Однією з нечисленних використаних підстав появи ранішої дати стала прийнята без докладнішого розгляду теза про згадане виведення назви місцевості від наявного в ній “стовпа” (“...której nazwa według wszelkiego prawdopodobieństwa pochodzi od stołpu tam postawionego”⁴⁹) – сприйнятої монастирською все тієї ж вежі. При такому підході (нічим, зрештою, звичайно, не обумовленому) назва сприймається вторинною щодо споруди. Хоча за декілька сторінок до того стверджено, нібито “...ulega zburzeniu mocno zakorzeniona w literaturze dotyczącej Stołpia logiczna konstrukcja zakładająca istnienie związku między (i tak błędną) datą, pod którą podana została pierwsza wzmianka Kroniki halicko-wołyńskiej o miejscowości noszącej nazwę Stołpie (6712–1204 r.) a czasem powstania znajdującej się w niej wieży kamiennej – stołpu”⁵⁰. Таке взаємозаперечення показове саме по собі, проте це тільки один з численних не зауважених “надто дискусійного” наповнення моментів пропонованої версії.

Застосовані у викладі способи доведення яскраво засвідчує прийнятий час появи об’єкта, запропонований у висновках. Попри наведені достатньо різні “можливості”, підсумування усе ж стверджує: “...interesujący nas stołp został najprawdopodobniej wystawiony w okresie, gdy obszar, na którym położona jest miejscowość Stołpie, przestał stanowić peryferyję. Co więcej, w pewnym momencie awansował do roli centrum państwa, co spowodowało jego żywiołowy rozwój, dobrze odnotowany w źródłach. Warto dodać, że sprzyjał temu dłuższy okres spokoju zapewnionego przez silną władzę i korzystne okoliczności polityczne. Taki stan rzeczy zaistniał dopiero jakiś czas po odbiciu przez Daniela Romanowicza z rąk Leszka Białego terytorium określanego przez Kronikę halicko-wołyńską za pomocą zwrotu: «ziemie, na których znajdują się Uhrusk, Wereszczyn, Stołpie, Kumów i cała ukraina». Nastąpiło to zimą 1217/1218 r., a około dwudziestu lat później Daniel z rozmachem zaczął wznosić w odległości mniej więcej dziesięciu kilometrów stolicę swego państwa. Obszar, na którym leży Stołpie, – jak wspomnieliśmy – zaczął wówczas pełnić rolę głównego centrum silnego organizmu państwowego...”⁵¹. Ця обширна цитата ніби насамперед знову стверджує появу вежі щойно в період розбудови Холма, тобто, відповідно до званої літописної хронології міста, фактично тільки не раніше 1240-х років⁵². Проте такий підхід не остаточний. На думку автора, водночас немає “...jednoznacznych podstaw do odrzucenia poglądu o możliwości nieco wcześniejszego powstania stołpijskiego założenia”⁵³. Це дало набір інших

⁴⁹ Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 56.

⁵⁰ Ibidem. – S. 42.

⁵¹ Ibidem. – S. 56.

⁵² Найновіші міркування про хронологію Холма див: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 38–42; *Його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 163–166. Для порівняння див. дві найновіші присвячені місту статті польських істориків: *Домбровски Д.* Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи // Русин: Международный исторический журнал. – 2014. – № 2 (36). – С. 126–146; *Jusupowic A.* “Богу же изволившею Даниль созда градъ Хольмъ”. Geneza Chołma i jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2014. – R. 12. – Zesz. 6. – S. 11–26.

⁵³ Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 57.

“можливих” датувань (1217–1377, “około 1220–1264, a nawet około 1220–1259”)⁵⁴. Наведені пропозиції не випадало б, однак, трактувати інакше, як “слідами ширших розмірковувань” в інтересах тієї ж заздалегідь обраної “концепції”. Їхнє походження цілком очевидне. У вихідній мотивації простежується зв’язок із засвідченою літописною розповіддю датою (не конкретною) постригу княгині-матері, через неї спрямовуючи увагу до рятівного для “концепції” заниження вірогідного часу, ще раз реалізувавши якнайвиразнішу перевагу “потреби” над мовчазними історичними реаліями.

Рішучий крок до конкретного адресата споруди Д. Домбровський, відступивши від зазначеного власного давнішого сприйняття проблеми (див. вище), зробив у висновках, ствердивши: “...argumenty co do funkcjonowania w Stolpiu w XV–XVII w. ośrodka kultu pozwalają na sformułowanie wiarygodnej tezy, że w miejscowości tej istniało na długo przed XV w. założenie klasztoru, związane z prywatną dewocją osoby z kręgów władzy, którego głównym ośrodkiem był stołp, zaś funkcje pomocnicze wobec niego pełniła położona w odległości około kilometra cerkiewka pod wezwaniem Spasa”⁵⁵. Згадана “церкiewka” насправді є єдиним – поза самою столицею – мурованим храмом холмського регіону княжої доби. Хоча б уже з огляду на це вона має сприйматися об’єктом винятковим і внаслідок цього також – найочевидніше самостійним. Однак польський автор, як і, зрештою, дотеперішня література загалом, віддавати належне цій промовистій обставині не схильні⁵⁶. Прийняте “підпорядкування” храму “каплиці у вежі” виразно суперечить елементарній логіці. Ані церква, звичайно, не мала підлягати “каплиці”, ні вони разом не могли творити якоїсь спільності в єдиній церковній адміністративній структурі.

Зрештою, вивчення аналізованого викладу переконує у походженні цієї аж надто “дивної” за всіма ознаками пропозиції від звичайнісінького непо-розуміння. Д. Домбровський потрактував зворот знаного митрополичого

⁵⁴ Ibidem. Passim.

⁵⁵ Ibidem. Passim.

⁵⁶ На винятковості Спаського храму для холмського регіону наголошено: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 113. Пор.: *його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 193. Докладніше див.: *його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 63–67. Тут вперше привернуто увагу до важливої прикмети будівлі – використання холмського зеленого каменю. Його присутності польські автори, як випадає здогадуватися, не схильні були бачити настільки, що єдина вказівка на нього в літературі віднайшлася... у підписі до ілюстрації: *Rudnik S.* Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgorzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic: Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1.XII.1995 r. – Chełm, 1997. – S. 52. Увагу до цієї обставини привернуто: *Александрович В.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 66. Залучення глауконіту дає аргумент остаточної вимови до визнання появи храму не інакше, як у контексті знаного холмського будівництва короля Данила Романовича: Там само. – С. 67. Здогадно, він з’явився як осередок заміської монастирської резиденції холмського владика: Там само. – С. 64. Таку версію вперше запропоновано: *його ж.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі... – С. 113.

документа від 27 липня 1440 р. для попа Вавили “от святого Спаса от Столпа”⁵⁷ так, нібито згаданий ієрей був священником каплиці у вежі⁵⁸. Насправді в листі, безперечно, йдеться про священника церкви Спаса в селі Стовп⁵⁹ та вказано на знаний давній храм у пізніше виділеному зі складу цієї місцевості в окрему адміністративну одиницю Спасі, перейменованому за новіших часів на Подгуже⁶⁰. Виправлення, нібито в документі подано не “Стовп” у значенні званої місцевості з такою назвою, а “стовп”, тобто вежу, є тільки “дуже потрібним” приватним робочим згодедом, виведеним виключно під якнайочевиднішим диктатом заздалегідь готової “концепції”. Намагання витлумачити ситуацію так, нібито монастир тоді, як і, зрештою, надалі, насправді мав бути не при церкві, а в вежі – явний і очевидний нон-сенс⁶¹. Утім, запропонована “теорія” ще й схильна обійти замовчуванням у поспіху не зауважене зовсім пізніше... перетворення гаданого “монастиря” княгині-вдови на чоловічий⁶².

“Монастир” в опрацьованому трактуванні викликає й дальшу низку запитань. Не випадало би доводити, що головним елементом монастирського архітектурного ансамблю незмінно є храм. У комплексі забудови при стовпівській вежі достатньо ретельні археологічні дослідження слідів такого не виявили⁶³: єдиним сакральним, як прийнято вважати, об’єктом гаданого монастиря є інтер’єр горішнього ярусу вежі, визнаний каплицею. Для порятунку посталого з такого розмірковування “делікатної” ситуації монастирським

⁵⁷ *Harasiewicz M. Annales ecclesiae ruthenicae.* – Leopoli, 1862. – Р. 66–67; Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 6.

⁵⁸ *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 35. Ступаючи його слідами, О. Майоров навіть подав було згаданого священника ієромонахом, хоча документ цілком виразно й однозначно вказує на “попа”, на чому й сам автор наголосив окремо: *Майоров О. Князь...* – С. 380.

⁵⁹ У новішій літературі відповідний джерельний переказ саме так потрактував: *Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku.* – Lublin; Chełm, 1999. – S. 80.

⁶⁰ *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 291.

⁶¹ Такий погляд, безперечно, виводиться від згодного твердження Юрія Диви, нібито каплиця на вежі мала аналогічне посвячення, як і церква у Спасі: *Дива Ю.* Каплиця на вежі в Столпі та її волинські аналоги // *Do piękna nadprzeczodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i greckokatolickiego.* – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – S. 43.

⁶² Окремою проблемою є справа занепаду монастиря. Впроваджені до науково-го вжитку джерельні згадки про нього з XVI ст. відносять монастирський статус Спаського храму до минулого: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі... – С. 112–113; *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 36–37. Сама церква тут, згідно з вимовою зазначених джерельних переказів, послідовно трактована парафіяльною для села Стовп. Оскільки таке її функціонування стверджують як цитований документ 1440 р., так і документальні вказівки 1459–1469 рр. на місцевого священника Вакулу (*Площанський В.* Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам. – Вильна, 1899. – Т. 1. – С. 75–76), трансформація, очевидно, мала відбутися досить рано – ще за якийсь час перед 1440 р.

⁶³ *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 294.

храмом запропоновано сприймати... Спаську церкву в нинішньому Подгужу⁶⁴. Проте про “монастирську церкву... поза стінами монастиря” трактувати, звичайно, не випадало б...

Розгляд усіх зібраних аргументів, покликаних обґрунтувати версію про спорудження вежі в ансамблі історичної забудови в селі Стовп поблизу Холма з призначенням на монастир для матері короля Данила Романовича, переконує, що як жоден із них зокрема, так і їхня сукупність не те що не здатні витримати послідовного критичного аналізу. Про науковий характер зазначеної версії не може йтися взагалі, оскільки вона пропонує класичний приклад “видумування за відсутності знання” й цілковиту підміну фактів, у запропонованій конструкції відсутніх цілком і повністю, власними уявленнями на обрану тему, ще й поєднаними з упертим ігноруванням елементарних норм структури та наповнення історичного монастирського контексту. Внаслідок цього погляд на вежу в селі Стовп як елемент монастиря княгині-вдови, що його розробив Д. Домбровський і під його впливом, зі свого боку, намагалися обґрунтувати матеріалами історично-архітектурного та археологічного дослідження його колеги-археологи, має бути відкинута як цілком наївна вигадка. До цього треба також додати притаманне зазначеній версії виразне ігнорування прийнятого у давнішій літературі погляду на стовпівську вежу, загалом аналогічні споруди волинського регіону княжої доби, як оборонні об’єкти⁶⁵. Висуваючи “відмінну” версію, Д. Домбровський, як і його колеги-археологи та їх продовжувач О. Майоров, до закономірного й прийнятого для історичних умов епохи погляду на зазначені вежі як споруди оборонного призначення, вимовно наголошеного, зокрема, лаконічною літописною характеристикою вежі холмської резиденції, призначеної “бити с неає вкрѣть града”⁶⁶, не вважали за доцільне відкликатися взагалі.

Втім, виразне заперечення версії про стовпівську вежу як монастир княгині-матері (без акцентування на моменті власне заперечення) подано навіть у самому колективному дослідженні польських авторів. Викладаючи результати історично-архітектурного вивчення будівлі, Тереза Родзінська-Хоронжи висловила здогад про вірогідність вторинного вбудування визначеного каплицею приміщення горішнього ярусу до вже існуючої будівлі. Таке припущення, з одного боку, цілком очевидно, має зв’язок із знаним твердженням про “можливість” появи стовпівського ансамблю ще за часів князя Романа Мстиславовича, – з другого, – чого, здається, в зазначеній колективній монографії не зауважено зовсім, – так само здатне рішуче відкинути будь-яку причетність княгині-матері до вежі. Водночас цей очевидний різнобій у тлумаченнях засвідчує як уже відзначену “безпорадність” науки в особах її

⁶⁴ *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu.* – S. 37.

⁶⁵ Найпослідовніше такий історично обумовлений погляд викладено: *Pannoport П. А. Волинские башни // Материалы и исследования по археологии СССР.* – М., 1952. – Т. 31: *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов; Т. 2: Крепостные сооружения Древней Руси.* – С. 202–223; *його ж. Оборонительные сооружения Западной Волины XIII–XIV вв. // Światowid.* – Kraków, 1962. – Т. 24. – S. 619–627.

⁶⁶ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 844.

конкретних представників⁶⁷ перед об'єктом дослідження, так і неподільне домінування їхніх “особистих наукових зусиль” над об'єктом уваги. Внаслідок поєднання усіх викладених обставин дотеперішні намагання встановити, в якому саме монастирі перебувала після прийняття чернецтва мати короля Данила Романовича, не те що не принесли з'ясування проблеми, а й за всіма ознаками виявилися побічним продуктом історіографії.

На протипагу відверто позбавленим визначальних норм наукового пошуку твердженням про монастир для “великої княгині Романової” у стовпівській вежі в околиці Холма, новіші дослідження пропонують у з'ясуванні винесеної до заголовка проблеми логічно зосередитися на Володимирі. Він виступає не тільки історичним центром володінь спадкоємців князя Романа Мстиславовича перед появою нової столиці короля Данила Романовича в Холмі, а й водночас найважливішим їх містом періоду, до якого належить сам відхід княгині до монастиря. Коли прийняти версію Д. Домбровського про спорудження вежі з таким призначенням для княгині-черниці в околицях Холма за часів виходу у державі Романовичів на перший план цього нового осередку, неминуче постає не зауважене досі зовсім “небажане” питання: де тоді овдовіла княгиня, прийнявши постриг ще близько 1219 р., мала перебувати перед появою своєї гаданої стовпівської резиденції через щонайменше два десятиліття після цього⁶⁸...

Повертаючись до історичної володимирської ситуації, до якої у контексті проблеми монастиря княгині-матері в новішій літературі, як зазначалося, уже давніше слушно відіслали Леонтій Войтович та Анджей Гіль, доводиться констатувати майже цілковиту відсутність відомостей про тогочасне життя міста. Однак новіші міждисциплінарні студії переконують, що зафіксоване від першого одруження короля Данила Романовича загальне пожвавлення його зусиль мало ширший спектр різноманітних виявів у визначальному для раннього періоду біографії володимирському осередку⁶⁹. Одним з них, безперечно, мала бути будівельна діяльність та пов'язана з нею належна інфраструктура, покликана забезпечити не тільки зазначений аспект починань на власне володимирському ґрунті. Не потребує доведення використання володимирського потенціалу й надалі – як при недовготривалій розбудові від, приблизно, самого кінця 1220-х років маловідомого

⁶⁷ Див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 300–301.

⁶⁸ До цієї колізії увагу привернуто: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 294.

⁶⁹ Увагу до цього явища привернуто: *Aleksandrowycz W.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. – S. 56, 58; *Александрович В.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр.: Матеріали XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присв. 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирів-Волинському Магдебурзького права (Володимир-Волинський, 2004 р.) – Луцьк, 2004. – С. 3–4; *його ж.* Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 1. – С. 137–139. Докладніше див.: *його ж.* Князь володимирський. – С. 61–74.

Угровська⁷⁰, так і невдовзі – після короткотривалого “угровського епізоду” – з початком будівництва новозакладеного Холма⁷¹. Новіші дослідження вказують на вірогідне спорудження у володимирський період згаданої на сторінках літопису ротонди архангела Михаїла⁷² щойно при описі поховання у ній литовського князя Войшелка (1268). Найбільша з українських ротонд, Михайлівська, віднесена до контексту володимирського періоду активності короля як на підставі засвідчених на сторінках Галицько-Волинського літопису виявів особистого релігійного шанування архангела⁷³, так і з огляду на аналіз нечисленних доступних нині фактів місцевої будівельної традиції⁷⁴. Водночас вона виявляється і найстаршою серед волинських ротонд XIII ст.⁷⁵

До важливих аспектів володимирської історії часів князя Данила Романовича та місцевого тогочасного церковного будівництва належить також мало присутній у дотеперішній літературі, а в контексті володимирського правління знаменитого володаря донедавна практично навіть не побачений і, що більше, не зауважений у зв'язку з аналізованою проблемою жіночий монастир святого Федора⁷⁶. У найновіших міркуваннях з цього приводу, однозначно скерованих до вежі в Столпі, володимирський монастир, природно, не пригадали. Свою роль тут, закономірно, відіграла й фактична неприсутність чи надто скромна присутність у дотеперішніх студіях володимирського середовища відповідного періоду, як і немалою мірою – володимирського етапу біографії знаменитого володаря загалом. Нагадаємо, що нечисленні в літературі відсилання до Володимира як того місця, де після постригу мала перебувати “велика княгиня Романова”, твердили про монастир чи навіть монастирі на терені міста, не намагаючись його ідентифікувати. Публікації про володимирський жіночий монастир періоду археологічного відкриття наприкінці XIX ст. його решток⁷⁷ виявилися забутими. Закономірно, не привернула уваги серед цих матеріалів і чітка та виразна вказівка, здатна, як видається, відсилати до діяльності короля Данила Романовича на терені міста. Поміж прикметних особливостей структури монастирського храму наголошено на наявності перед вівтарним простором решток двох стовпів⁷⁸.

⁷⁰ Докладніше про нього див.: *Александрович В.* Угровський епізод. – С. 81–95.

⁷¹ До “володимирського сліду” у найдавнішій історії Холма увагу привернуто: *Aleksandrowycz W.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. – S. 56, 58.

⁷² *Александрович В.* Князь володимирський. – С. 64–65.

⁷³ Їх перелік див.: Там само. – С. 65–66.

⁷⁴ Там само. – С. 64–65.

⁷⁵ *Діба Ю.* Каплиця на вежі в Столп'ї... – С. 41, 43.

⁷⁶ Увагу до нього в контексті місця перебування “великої княгині Романової” після постригу привернуто: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 295.

⁷⁷ *Дверницький Е. И.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волыньском. – К., 1889. – С. 44–45; *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии: Исторический очерк. – Почаев, 1893. – С. 132.

⁷⁸ *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волыньском // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова. Серия исторических наук. – Л., 1958. – Вып. 29: История искусства. – С. 17 (рис. 5).

Ця конструктивна деталь виявляється прикметною особливістю усіх трьох холмських храмів, про які є докладніші літописні відомості, доповнені окремими позалітописними даними⁷⁹. На їхньому тлі відповідна конструктивна особливість храму володимирського Федорівського монастиря сприймається історичною попередницею аналогічних холмських об'єктів 1240-х років. Очевидний у контексті еволюції будівельної традиції середовища короля Данила Романовича взаємозв'язок сприймається вимовним аргументом для визнання засвідченого у давнину як жіночий володимирського Федорівського монастиря спорудженим зусиллями короля Данила Романовича. З цього огляду у ситуації *secundum non datur* видається безперечним призначення новозбудованого монастиря власне для його матері⁸⁰.

При цьому серед наведених у Галицько-Волинському літописі фактів історії володимирського середовища та родини Романовичів віднаходяться додаткові аргументи на користь визначення Федорівського монастиря як княжої ініціативи з призначенням від самого початку для правлячої родини. Насамперед, у тому ж монастирі мала перебувати й старша зведена сестра короля Данила (від першого шлюбу князя Романа Мстиславовича з Предславою Рюриківною) – Феодора⁸¹. Літопис не зберіг відомостей щодо її вступу до монастиря, не дають відповіді на це питання й збережені в ньому вкрай лаконічні поодинокі прямі та посередні вказівки до її біографії⁸². Постає питання з огляду нашого інтересу цікава тим, що єдина пізніша літописна

⁷⁹ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 49–50, 59–60; *його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 174–175, 186–187; *його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 53, 56–57. Про четверту, найранішу поміж зафіксованими на терені княжого Холма церкву Святої Трійці, відзначену в контексті опису монгольського нашестя на Холм 1241 р., ніяких конкретних переказів немає. Одинокі літописна згадка про неї: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 843 (“...тогда и црѣвь сѣои Троицѣ зажьжена быѣ...”). Покажемо, однак, видається само посвячення храму, здатне відсилати до володимирського періоду діяльності князя – засновника Холма. Цей взаємозв'язок виникає внаслідок троїцького посвячення церкви літописного Данилова на Кременеччині – існуюча досі зовсім не вивчена будівля може зберігати елементи найдавнішого періоду історії місцевості. Такий висновок підказують результати попередніх архітектурних досліджень неодноразово перебудованої споруди, що їх провели 2012 р. доктор архітектури Юрій Диба та Юрій Дубик, яким висловлюю глибоку подяку за консультації з відповідного приводу. Про посвячення першої зафіксованої у Холмі церкви див. також: *Александрович В.* Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 164; *його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 39–40.

⁸⁰ Таку версію у короткому викладі вперше запропоновано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57. Пор.: *його ж.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 295; *його ж.* Князь володимирський. – С. 70–73. У джерелах монастиря відзначений тільки посередніми літописними вказівками, які стосуються матері та сестри короля Данила Романовича (див. далі). Без докладнішої аргументації монастирський храм загально датовано XII – початком XIII ст.: *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества... – С. 13.

⁸¹ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57.

⁸² Найдокладніше про неї див.: *Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów...* – S. 45–51.

згадка про неї⁸³ (втім, не зовсім виразна – див. далі) відзначає зв'язок з певним Федорівським монастирем, хоча й не подає місцезнаходження цієї обителі й так само не конкретизує характеру зазначеного пов'язання⁸⁴. Серед ікон, погорілих у холмській церкві святого Іоана Златоуста, літописець згадав "...и Сїса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу (королеві Данилові. – В. А.) сестра Федора и вда из монастыра Федора..."⁸⁵. Д. Домбровський щодо відповідного запису про монастир давніше навіть ствердив: "Jest jednak na tyle niejasny, że nie da się na jego podstawie w sposób pewny zlokalizować monastynu, w którym przebywała siostra Daniela"⁸⁶.

Правда, Олексій Толочко пробував було заперечити відсилання завершальної частини відповідної фрази до монастиря взагалі. Підставою для такого намагання стала відсутність згадки про монастир у списку Галицько-Волинського літопису князів Острозьких, де вжито зворот "...и образ Сїсовъ . и Прѣтыя Бѣа иже вда емоу сестра Феодора..."⁸⁷. Відзначивши походження ікон від сестри, О. Толочко ствердив, нібито "...Федоровского монастыря при этом нет. ...монастырь св. Федора появился в результате невнимательности и последующего домысливания писца Ипат[ьевской летописи]"⁸⁸. Відкинувши наявність в оригіналі відсилання до Федорівського монастиря, О. Толочко запропонував свою версію того, як вказівка на нього мала з'явитись у Іпатіївському списку літопису – через "подвоєння"... імені князівни. "Можно

⁸³ У літературі донедавна не побачена, див., напр.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 225.

⁸⁴ Звичайно, ніяк не можна погодитися з Антоном Генсьорським, який ствердив, нібито автор відповідної частини літопису – безперечний сучасник спорудження храму – не знав, у якому саме монастирі поховано княгиню-черницю й де власне внук спорудив церкву над її могилою: *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. – К., 1958. – С. 30. У новішій літературі цей висновок повторив: *Толочко О.* Як звали другу дружину Романа Мстиславича? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – С. 100. Питання про місцезнаходження монастиря, де споруджено зазначену "гробницю", у публікації обійдено. Стверджено тільки, що це відбулося 1289 р. ("...Мстислав Данилович, щойно ставши волинським князем, спорудив у 1289 р. над її могилою каплицю", яка "...дає ще одну не зауважену церкву до історії волинської архітектури"): Там само. – С. 100, 102. Однак обидві вказівки помилкові. У літописі коротка розповідь про спорудження й освячення церкви святих Йоакима і Анни завершує статтю 1291 р., тому немає підстав відносити ці події до ранішого часу. Так само ніяк, звичайно, не випало би визнати вказану надгробну церкву "не зауваженою".

⁸⁵ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

⁸⁶ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 59.

⁸⁷ *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Cambridge, MA, 1990. – Vol. 8. – P. 357. Аналогічний зворот вжито також у списку літопису, виготовленому для князів Четвертинських: *Ibidem.* – P. 695.

⁸⁸ *Толочко О.* О судьбе Федоровского монастыря в Киеве в послемонгольское время // *Ruthenica.* – К., 2009. – Т. 8. – С. 225. Давніша література помилково співвідносила цей запис з київським чоловічим Федорівським монастирем. Тлумачення наведеного у відповідному місці літопису київського відкликання див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 56.

даже предположить, как именно удвоилось имя Феодоры. Переписывая фразу [“...]иже вда емоу сестра Феодора[...”], писец Ипат[ьевского списка летописи] пропустил глагол [“]вда[”] и вынужден был (уже написав первую букву следующего предложения: [“]и, иконы[”]) в поисках его вернуться глазами назад к началу фразы. Пройдя ее с этого места еще раз, он (уже в спешке) мог принять [“]~стра Феодора[”] за [“]мнѣстра Федора[”]. Что это результат зрительной ошибки, подтверждается и тем, что монастырь назван фамильярно [“]Федора[”] вместо ожидаемого [“]святого Феодора[”]⁸⁹. Однак таке тлумачення основане на непорозумінні. Київський історик вирішив, нібито переписувач Іпатіївської копії літопису мав помилково повторно вписати ім'я князівни, “переробивши” при цьому слово “сестра” на... “монастиря”. Однак якщо вдатися до самого тексту Іпатіївського списку, в ньому не можна не зауважити декількох важливих слів, які переконують в іншому. Згадка про ікони у зв'язку з княжою сестрою “...Сїса . прѣтоє Бїѣъ иже емоу (королеві Данилові. – В. А.) сестра Федора и вда из монастыря Федора...” – самостійна, завершена, цілісна й досконала в окремих частинах граматична конструкція, позбавлена слідів “помилко” та “поспіху”. Додатковим аргументом на користь такого сприйняття може бути наведене подвійне відкликання до самих ікон, не тільки названих, а й вдруге відзначених ствердженням, що сестра “и вда”. Зовсім інакше відредагована ця фраза у списку князів Острозьких, якому надав перевагу О. Толочко, – “...образ Сїсовъ . и Прѣтыа Бїа иже вда емоу сестра Феодора”. Тут виявляються опущеними істотні складові переказу, а сам кінець – у зіставленні зі старшою іпатіївською редакцією – виступає обірваним. Тому, всупереч переконанню новітнього коментатора, випадало би визнати автентичність саме старшої версії Іпатіївського списку. Молодша редакція рукописів князів Острозьких та Четвертинських сприймається її спрощеним при копіюванні фрагментарним відтворенням із втраченим другим відсиланням до ікон та кінцем. Логічно неможливо також витлумачити, чому “помилитися” неодмінно належалося саме старшому копіїстові, а не більше віддаленому від історичного першоджерела молодшому.

Розвиваючи свої спостереження, О. Толочко привернув увагу також до іменування княгині-сестри. Наведене в літопису її ім'я – світське, тому при постригу вона повинна була змінити його на чернече. У літописі ж у всіх трьох згадках як раннього світського періоду життя, так і пізнішого монастирського вона виступає під єдиним іменем⁹⁰. Це навіть породило сумніви, чи взагалі княгиня була черницею – “...строга говоря, можно даже сомневаться, была ли Феодора Романовна монахиней (или игуменьей?) одного из киевских монастырей в 1250-х гг., когда передавала брату церковные ценности”⁹¹.

⁸⁹ Толочко О. О судьбе Федоровского монастыря... – С. 225.

⁹⁰ Там само. – С. 224.

⁹¹ Там само. У наведеному твердженні привертає увагу визнання 1250-х рр. часом, коли король Данило Романович мав отримати дари сестри, хоча для такого датування немає ніяких підстав. Не кажучи вже про засвідчене літописом знищення подарованих ікон у пожежі, як визнано у новіших дослідженнях, 1257 р., логічно було б передбачати присутність зазначених ікон у храмі вже на той час, коли він восени 1253 р. вперше зафіксований як чинний у літописі (див. вище).

Однак, попри невизначеність вимови самого джерельного запису, для таких вагань навряд чи є достатні підстави. А зауваження щодо ігумені, звичайно, недоречне, оскільки на таке становище саме джерело не пропонує навіть найменшого натяку.

Щодо київського монастиря, то вже була нагода пригадати київський Федорівський монастир як чоловічий, внаслідок чого княжна не могла перебувати в ньому ніяк⁹². Наголосивши на цьому, О. Толочко все ж залишився при київській версії, попри висловлені раніше сумніви, ствердивши: “Скорее всего, Феодора была монахиней в одном из женских монастырей Киева”⁹³. Проте для такого умовиводу, знову ж, немає жодних підстав. Логічного так і не поясненого питання, що мала б робити князівна саме в київському монастирі на тлі загальновідомих стосунків Романовичів з Києвом, ніщо не усуває. А єдиним аргументом київської версії виступає її засвоєння у попередньому досвіді, поєднане з небажанням позбутися його найочевидніше сумнівного здобутку.

Що ж до іменування, то воно в даному конкретному випадку, здається, теж не має бути перешкодою. Незмінність імені сестри у декількох різночасових згадках про неї безперечна. Проте, що це означає – не відомо. Ікони господар Холма отримав як дар від названої на ім’я сестри, й, розповідаючи про це, літописець, закономірно, мав би наголосити насамперед на їхніх родинних стосунках. Вимагати, аби при цьому більше залежало на чернечому статусі княгині-сестри, не випадає. Може, колізію здатна прояснити знаменита літописна нотатка, що відзначає присутню на похороні князя Володимира Васильовича (1288) “кнагини Шлена чернич”⁹⁴. Вона укладена з виразним акцентом найперше на княжому статусі й тільки після цього – чернецтві. Можливо, тут виявилася певна закономірність, відображена і в аналізованій вказівці на Феодору Романівну.

Літописний запис із відсиланням до чернечого статусу княгині, справді, нечіткий. Виразніше вказано тільки на докладніше не окреслений її стосунок до монастиря святого Федора. Проте сумнівно, аби княгиня-сестра тривалий час проживала в монастирі як світська особа. Таку ймовірність може пояснити тільки чернечий статус. Тоді логічно напрошується висновок про її перебування у знаному на підставі археологічних даних монастирі святого Федора у Володимирі. Отже, випало би прийняти довготривале перебування у ньому двох представниць сім’ї Романовичів. За обома наведеними лаконічними літописними вказівками його функціонування з відповідним призначенням простежується щонайменше до самого кінця 1250-х років, коли принагідно відзначено перебування у ньому княгині Феодори.

Втім, наявні можливості “доведення” не обмежуються постатями княгині-матері та її пасербиці. Водночас існують аргументи, здатні вказати на збереження відповідної традиції і в наступних поколіннях Романовичів⁹⁵.

⁹² *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 56.

⁹³ *Толочко О.* О судьбе Федоровского монастыря... – С. 224.

⁹⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 919.

⁹⁵ Увагу до цієї обставини привернуто: *Александрович В.* Князь володимирский. – С. 66.

Володимирський монастирський сюжет має так само не зауважене досі в аналізованому контексті продовження з другої половини століття. Видається досить вірогідним перебування у ньому ж також відзначеної при описі оплакування князя Володимира Васильковича згаданої “княгини Улена черничи”. Микола Баумгартен бачив у ній вдову князя Романа Даниловича⁹⁶. Д. Домбровський, найдокладніше розглянувши наявні прямі й опосередковані відомості про цю представницю правлячої родини, таке ототожнення віднотував, проте визнав відсутність аргументів для його доведення⁹⁷. Втім, неприйняття цієї пропозиції означало б наявність серед членів родини якоїсь іншої княгині-черниці, про яку немає звісток у джерелах. Тому, хоч версія М. Баумгартена і не піддається доведенню, вона видається досить правдоподібною. Втім, незалежно від ідентифікації самої особи, зацитований переказ фіксує наприкінці 1288 р. у Володимирі представницю княжої родини в черницях, яку належало б так само співвіднести з місцевим жіночим монастирем.

Із наведеного зіставлення відомостей про княгинь-черниць логічно зробити висновок про функціонування зазначеного володимирського монастиря упродовж всього століття та підкреслену увагу до нього членів княжої родини. Звичайно, він призначався не тільки для наголошеного у наведеному зауваженні С. Терського їх поховання. Отже, видається досить вірогідним виникнення цієї обителі з тим призначенням, з яким її зафіксували поодинокі скупі літописні перекази. Випадає припустити також, що саме цей монастир мав на увазі й князь Володимир Василькович, коли перед смертю згадав про вибір дружини “...уже восхочеть в черничѣ поити поидеть...”⁹⁸. Тому, як переконує уважніше зіставлення нечисленних доступних джерельних переказів, володимирського жіночого Федорівського монастиря насправді стосуються відомості про чотирьох представниць трьох поколінь родини Романовичів. У часі ці, здебільшого, посередні скупі принагідні нотатки розділяють близько семи десятиліть – від постригу “великої княгині Романової” до вказівки про перебування у неназваному монастирі княгині Олени – вірогідно, овдовілої дружини її внука Романа й можливість відходу до монастиря дружини іншого її внука – Володимира. З цих мало вимовних, проте виразних у переказі матеріалів зарисовується довготривала традиція чинного у столиці Романовичів монастиря, до якого усамітнювалися представниці жіночої гілки правлячої родини.

На такому тлі спорудження заходами князя Мстислава Даниловича каплиці над могилою похованої на території монастиря бабусі сприймається ще одним безперечним виявом відповідної родинної традиції Романовичів. Згідно з літописним записом, 1291 р. князь “созда гробницу каменую . надъ гробомъ . бабы своеи Романовои . в монастырѣ . въ сѣго И сѣвца ю во има

⁹⁶ *Баумгартен Н., де.* Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-родословного общества в Москве.* – М., 1909. – Т. 5. – Вып. 1 (17). – С. 24; *idem.* Généalogies et mariages occidentaux de Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle // *Orientalia Christiana.* – Roma, 1927. – Т. 9. – Nr 35. – Tabl. XI.

⁹⁷ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 135–138.

⁹⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 904.

прав'дникуоу Акима и Аньны"⁹⁹. Наведене повідомлення пропонує окремі істотні відсилання, які досі не привернули уваги.

Немає джерельних вказівок на те, коли саме померла “велика княгиня Романова”, востаннє згадана в літописі при викладі обставин королівської коронації старшого сина, очевидно, наприкінці 1253 р. З огляду на вік народженої не пізніше початку 1180-х років княгині, її відхід випадало би віднести якщо не до найближчого наступного часу, то, щонайпізніше, – наступного десятиліття. Незалежно від конкретної дати, приреченої перебувати поміж здогадами, це мало статися за якийсь час до 1291 р., коли внук “созда” “надъ гробомъ” її “гробницу каменую”. Звичайно, немає пояснення, чому чогось подібного не з’явилося раніше – якщо не за часів сина Василька Романовича (коли княгиня померла ще перед ним, не пізніше 1269 р.), то померлого 1288 р. внука – Володимира Васильковича.

Вказане запитання має також вимір, пов’язаний з істотою самої будівлі. “Гробницу каменую” належить розглядати як осібну церкву, названу власне гробницею через спорудження над гробом. На окрему церкву вказує, зрештою, посвячення та відправлення у ній літургії¹⁰⁰. Якщо так, то не випадало би, звичайно, закладати її появу в інтер’єрі монастирського храму. Отож княгиня мала бути похована поза ним, тобто, фактично, за якихось особливих обставин, оскільки поховання небіжчиків такого соціального статусу здебільшого відбувалося насамперед в інтер’єрах святинь. Зрештою, показовим так само є й поховання у монастирі, оскільки усипальницею династії, закономірно, був володимирський собор. Усі зафіксовані в літописі конкретні поховання представників чоловічого відгалуження правлячої родини (стосовно жінок ніяких джерельних вказівок немає) незмінно здійснювалися у кафедральному храмі незалежно від того, чи це був Успенський собор Володимира¹⁰¹, чи, згодом, – собор Богородиці (Різдва Богородиці) в Холмі¹⁰². Поховання матері Романовичів у володимирському монастирі здатне вказати на іншу традицію щодо жінок правлячої родини з прийняттям чернецтва. Хоча приклад “великої княгині Романової” – єдиний засвідчений у джерелах, видається, він здатний відображати ширшу звичаєву практику й поховання пострижених представниць жіночої половини правлячої родини справді, як це ствердив, не заглиблюючись у проблему, С. Терський (див. вище), здійснювалося у володимирському Федорівському монастирі, і вказана надгробна каплиця з’явилася саме на його території.

⁹⁹ Там само. – Стб. 937.

¹⁰⁰ Як “самостійну церковку” її відзначив: *Толочко О.* Як звали другу дружину... – С. 101.

¹⁰¹ У ньому зафіксовано одиноке поховання князя Володимира Васильковича (1288): *Ипатьевская летопись.* – Стб. 918–919. В описі його смерті згадано про поховання у соборі також його батька – князя Василька Романовича: Там само. – Стб. 913.

¹⁰² Поховання у холмському соборі короля Данила Романовича літопис відзначив двічі – у короткій розповіді про його хворобу і смерть 1264 р. (*Ипатьевская летопись.* – Стб. 862) та в промові до князя Володимира Васильковича посланця князя Лева Даниловича – перемишльського єпископа Мемнона (Там само. – Стб. 913).

Поховання княгині-черниці не в інтер'єрі храму привертає увагу через близький за часом історичний прецедент на Волині у княжому середовищі. При дослідженні решток собору святого Іоана Богослова в Луцьку 1989 р. при зовнішній стіні південної апсиди виявлено чоловіче поховання, на підставі літописних відомостей та слідів ран на кістязку визначене як могила князя Ізяслава Інгваровича, вбитого на Калці 1223 р.¹⁰³

Згадане посвячення надгробної церкви – єдине доступне нині відсилання до вірогідного імені княгині в постригу. Так літописну вказівку потрактував уже Михайло Грушевський, ствердивши: “...мабуть вона звала ся Анною”¹⁰⁴. Однак новіша література знає й інші пропозиції. Єронім Граля визнав, що посвята каплиці батькам Богородиці відсилає до Неї самої, й на цій підставі прийняв чернечим іменем княгині Марія¹⁰⁵. Проте з таким трактуванням випадало би погодитися тільки в першій його частині, оскільки відзначений взаємозв'язок для християнської свідомості – звична норма. При цьому незрозуміло, чому посвята батькам Богородиці повинна відсилати до Неї самої у тому сенсі, який прийнято в зазначеній пропозиції¹⁰⁶. Якщо посвята зазначеної гробниці справді співвідноситься з чернечим іменем княгині, то логічно все-таки визнати її, відповідно до посвяти, Анною. У пізньосередньовічному Володимирі відома церква святих Йоакима й Анни на території замку¹⁰⁷, яка, логічно, якимось чином мала б успадкувати традицію зазначеної монастирської каплиці. Час появи замкового храму не зафіксований, проте навряд чи випадало б приймати побудову іншої святині під аналогічним титулом ще за часів чинності у Федорівському монастирі надгробної каплиці. Тому, очевидно, замкова церква здатна вказати на припинення функціонування й занепад монастиря¹⁰⁸, що повинно мати свої

¹⁰³ *Троневиц П. О., Сайчук Б. Т.* Підплитове поховання в Луцькому замку // *Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура)*. – Луцьк, 1990. – Ч. 2. – С. 16–17. Пор.: *Терський С.* Лучеськ... – С. 46, 48–49.

¹⁰⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 569.

¹⁰⁵ *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana // *Slavia Orientalis*. – 1982. – № 3–4. – S. 124 (рзур. 57). Цей погляд підтримав і розвинув: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – Т. 2. – С. 376–380; *його ж.* Русь, Візантія и Западная Европа. – С. 332–335.

¹⁰⁶ На її необґрунтованість вказав: *Толочко О.* Як звали другу дружину... – С. 101.

¹⁰⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1889. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 13; *Archiwum książeżet Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. – Lwów, 1890. – Т. 4. – S. 563. Зрештою, переказ про неї теж приховує певну не зауважену дотепер загадку, оскільки знані від 1545 р. люстрації замку церкви не згадують: *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко*. – К., 2005. – С. 97–115. Через недостатню увагу до історичного Федорівського монастиря могилу іноді хотіли бачити саме при цьому новішому храмові: *Терський С.* Княже місто Володимир. – С. 71–72; *Майоров А. В.* Русь, Візантія и Западная Европа. – С. 330–331; *Александров В.* Князь володимирський. – С. 71.

¹⁰⁸ Його соборна церква стала парафіяльною і як така фігурує у документах від 1547 р. (*Теодорович Н. И.* Город Владимир Вольнской губернии. – С. 132), а згодом функціонувала як каплиця до остаточного зникнення у 1815 р. (*Дверницький Е. И.* Памятники древнего православия... – С. 44–45). Новіше коротке зіставлення відомостей

причини. Очевидно, це справді був княжий монастир з цілком конкретним призначенням, традиція якого мала перерватися з вигасанням правлячої родини. Ці здогади знову відсилають до його початків. Зіставлення зібраних фактів, зі свого боку, опосередковано переконає у слушності запропонованого висновку про володимирський Федорівський монастир як виниклий з ініціативи княжої родини з призначенням для представниць її жіночої половини. Тому логічно саме він здатний претендувати на роль того місця, де десятиліття провела “велика княгиня Романова” й де разом з нею перебувала її пасербиця Феодора, а в другій половині століття – внучата невістка Олена.

Сам факт його появи належить до достатньо виняткових явищ культурного контексту нащадків Романа Мстиславовича, оскільки єдиним монастирем, посталим з ініціативи короля Данила Романовича, випадало би вважати відзначний у літописній розповіді під 1268 р.¹⁰⁹ ближче невідомий угровський монастир святого Даниїла – з огляду насамперед на посвячення, а також місцезнаходження. Чогось подібного не зафіксовано в королівській столиці Холмі, оскільки згаданий підміський при Спаській церкві в Стовпі, як уже зазначено, немає підстав вважати княжим. Так, скромна “монастирська” історія середовища короля Данила Романовича теж вказує на винятковість Федорівського монастиря у тогочасному володимирському контексті та його появу за певних особливих обставин. Тоді первісне призначення для княгині-матері видається аргументом, здатним надійно зв’язати цю обитель з володимирським середовищем.

Іншим аргументом відповідного наповнення виявляються знані обставини історії нащадків князя Романа Мстиславовича відповідного періоду. Від 1215 р. (під 1211 р.), коли підростаючі спадкоємці покійного князя закріпилися у Володимирі¹¹⁰, місто постійно було центром їх володінь аж поки Данило Романович від 1240-х років остаточно перебрався до новозаснованого Холма. З цих міркувань Володимир теж виступає єдиним вірогідним осередком, у якому могла осісти княгиня-мати в чернецтві.

Тому варто все-таки визнати, що місцем, де вдова князя Романа Мстиславовича жила після постригу, мав бути донедавна “не побачений” при розгляді відповідної проблеми знаний від кінця XIX ст. археологічно засвідчений жіночий Федорівський монастир на околиці Володимира. Тут княгиня-монахиня мала бути похована, і власне його стосується літописна вказівка про спорудження заходами внука – князя Мстислава Даниловича церкви святих Йоакима і Анни над її могилою. З вигасанням Романовичів монастир

про цей храм див.: *Петрович В.* Православні та греко-католицькі церкви Володимира-Волинського XV–XVII ст. // *Do pięćna nadprzyrodzonego.* – S. 105, 107.

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 867. Зафіксований як існуючий на 1247 р. у листі папи Інокентія IV до майнцького архієпископа з указівкою на посла Данила Романовича до папи – ігумена “гори святого Даниїла”: *Historica Russiae Monumenta et antiquis extrarum gentium arcivis et bibliothecism deprompta ab A. I. Turgenio* (Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургенева). – *Petropoli*, 1841. – Nr 75. – P. 67.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 731.

занепав. Надалі зберігалася тільки традиція соборного монастирського храму, який у статусі парафіяльної церкви, а згодом каплиці проіснував до початку XIX ст.

Запропонована версія за відсутності прямих вказівок з відповідного при- вodu обґрунтована зіставленням посередніх переказів, серед яких, поряд з нечисленними літописними, вирішальним аргументом виступають резуль- тати археологічних досліджень. Погляд про володимирський монастир свя- того Федора як місце довготривалого перебування після постригу матері короля Данила Романовича враховує широкий спектр різнорідних джерель- них свідчень. В основі такого трактування лежать насамперед знані факти історії Володимира як осередку, у якому від 1215 р. осіла родина князя Ро- мана Мстиславовича. Оскільки його вдова з повноліттям старшого сина відійшла до монастиря, й це сталося на початках володимирського періоду історії родини, логічно виходить, що монастир мав розташовуватись у само- му місті. Цьому висновкові відповідають осмислені останнім часом відомості про початки званої згодом будівельної активності короля Данила Романовича власне на терені Володимира. Віднайдена наприкінці XIX ст. на околиці міста монастирська церква святого Федора з прикметними двома передвітарними стовпами, які згодом виступають незмінним елементом структури усіх трьох головних холмських храмів, очевидно, й була храмом монастиря, де перебувала княгиня-мати, а також її пасербиця – княгиня Феодора, а в другій половині століття – відзначена під 1288 р. “княгиня Олена черниця”, найправдоподібніше – вдова князя Романа Даниловича. Очевидно, саме цю обитель мав на увазі князь Володимир Василькович, згадуючи в заповіті можливий вибір його дружини у вдівстві відійти до монастиря. Та- кий підбір фактів засвідчує певну традицію Романовичів, яку, зі свого боку, підтверджує літописна звістка під 1291 р. про спорудження церкви над гро- бом похованої у монастирі “великої княгині Романової”.

Пропоноване зіставлення, хоч і основане виключно на джерельних пере- казах непрямой вимови, дає змогу поєднати між собою поодинокі розрізнені факти й встановити їх вірогідний внутрішній взаємозв’язок. На підставі роз- глянутого в широкому історичному контексті узгодженого свідчення різно- рідних джерел літописного та археологічного походження опрацьовано висновок про археологічно засвідчений літописний монастир святого Федо- ра у Володимирі як ту обитель, де після прийняття чернечого сану упродовж декількох десятиліть жила мати короля Данила Романовича.

Грунтований на коректно сприйнятих і витлумачених автентичних іс- торичних фактах висновок дає змогу відкинути впроваджені до новішої лі- тератури – як нічим не вмотивовані, безпідставні – здогади, намагання актом власної волі окремих авторів оголосити монастирем матері короля Данила Романовича ансамбль забудови в літописній місцевості Стовп поблизу Хол- ма, від якого частково вціліла будівельна платформа як основа й так само частково – кам’яна вежа. Докладніший аналіз такого припущення переконує у його науковій наївності та бездоказовості як з церковного огляду, огляду історії архітектури, так і знаних обставин життєвого шляху княгині-вдови та правлячої родини.

Володимир Александрович (Львів). **В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонуванних “широких” трактувань**

Аналізуються поширені в новітній літературі погляди на проблему монастиря, у якому після постригу жила мати короля Данила Романовича. На основі критичного аналізу аргументів наявних версій і переосмислення свідчень джерел та археологічних матеріалів у широкому історичному контексті пропонується висновок, що це був археологічно засвідчений монастир святого Федора у Володимирі на Волині.

Ключові слова: мати короля Данила Романовича, місто Володимир, монастир святого Федора у Володимирі.

Владимир Александрович (Львов). **В каком монастыре проживала мать короля Даниила Романовича? Свидетельство источников против предлагаемых “широких” трактовок**

Анализируются распространенные в новейшей литературе взгляды на проблему монастыря, в котором после пострижения проживала мать короля Даниила Романовича. На основании критического анализа аргументов имеющихся версий, а также переосмысления свидетельств источников и археологических материалов в широком историческом контексте предлагается вывод, что это был археологически засвидетельствованный монастырь святого Федора во Владимире на Волыни.

Ключевые слова: мать короля Даниила Романовича, город Владимир, монастырь святого Федора во Владимире.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). **In Which Monastery Did King Danylo Romanovych's Mother Live? A Study of Information Gleaned from Sources against Proposed “Conjectural” Interpretations**

The author analyzes views on the issue of which monastery the mother of King Danylo Romanovych lived after the vows. Based on critical analysis of the arguments of different versions and the rethinking of the evidences from sources and archaeological materials, the author came to the conclusion that it was the archaeologically attested monastery of St. Theodore in Volodymyr-in-Volhynia.

Key words: King Danylo Romanovych's mother, city of Volodymyr, monastery of St. Theodore.